

تأملی در مسیر کاروان اسرای اهل بیت علیهم‌السلام

احمد خامه یار*

چکیده

مسیر جغرافیایی کاروان اسرای اهل بیت علیهم‌السلام از کوفه تا شام، از موضوعات تاریخی مرتبط با اربعین حسینی است که درباره آن، میان پژوهشگران اختلاف نظر وجود دارد و هر یک از آنان، یکی از سه مسیر مستقیم (از طریق بادیه شام)، میانی (به موازات رود فرات) و سلطانی را به عنوان مسیر کاروان اسرا برگزیده‌اند. در این نوشتار با اشاره به وجود زیارتگاه‌های متعددی منسوب به سر امام حسین علیه‌السلام و دیگر شخصیت‌های اهل بیت علیهم‌السلام، که در سده ششم هجری در شهرهای واقع در طول مسیر سلطانی وجود داشته، نتیجه گرفته شده که این مسیر، در سده‌های اولیه هجری، به عنوان مسیر کاروان اسرای اهل بیت علیهم‌السلام شهرت داشته است.

واژگان کلیدی: اربعین حسینی، واقعه عاشورا، امام حسین علیه‌السلام، اهل بیت علیهم‌السلام، مسیر کاروان اسرای اهل بیت علیهم‌السلام، زیارتگاه‌ها

* دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی - دانشگاه تهران.

مقدمه

مسیر جغرافیایی کاروان اسرای اهل بیت علیهم السلام از کوفه تا شام، از موضوعات تاریخی بسیار مهم مربوط به اربعین حسینی علیه السلام است و مطالعه این موضوع، از آن رو اهمیت دارد که شناخت دقیق منزلگاه‌های کاروان اسرای اهل بیت علیهم السلام در طول این مسیر، می‌تواند در بررسی زمان مورد نیاز برای سفر این کاروان و تشخیص مسئله بازگشت یا عدم بازگشت آنها به کربلا در روز بیستم صفر سال ۶۱ قمری، تعیین کننده باشد.

در دو دهه اخیر، کتاب‌های فراوانی، عمدتاً به زبان عربی، درباره مسیر جغرافیایی کاروان اسرای اهل بیت علیهم السلام از کوفه تا شام منتشر شده که بیشتر آنها فاقد نوآوری، و تکرار مکررات کارهای قبلی است. ضمن تحقیقات انجام شده درباره بازگشت کاروان اسرای اهل بیت علیهم السلام به کربلا در روز اربعین، بررسی مسیر اسرا مورد توجه نویسندگان و پژوهشگران قرار گرفته است. البته گاه برخی از آنان بر اساس پیش فرض خود، مبنی بر رسیدن یا نرسیدن کاروان در تاریخ مزبور، به تعیین مسیر پرداخته‌اند.^۱

به طور کلی مهم‌ترین مانع در شناخت و تعیین مسیر جغرافیایی کاروان اسرای اهل بیت علیهم السلام از کوفه تا شام، چنان‌که شماری از پژوهشگران معاصر گوشزد کرده‌اند، این است که در هیچ یک از منابع تاریخی معتبر و دست اول، آگاهی‌های قابل اعتمادی در این باره به چشم نمی‌خورد (قمی، بی تا، ص ۳۸۸؛ رنجبر، ۱۳۸۴، ص ۱۷۹؛ سبحانی‌نیا، ۱۳۸۴، ص ۱۵۶). از این رو، با توجه به فقدان نص تاریخی صریح، لازم است از شواهد تاریخی دیگری برای تعیین و تشخیص مسیر احتمالی استفاده کرد.

۱. از جمله تحقیقاتی که در آن به اثبات بازگشت کاروان اسرای اهل بیت علیهم السلام در اربعین حسینی پرداخته شده است، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: قاضی طباطبایی، سیدمحمدعلی، تحقیق درباره اول اربعین حضرت سیدالشهداء علیه السلام، تبریز، ۱۳۹۷ق؛ رنجبر، محسن، «پژوهشی در اربعین حسینی»، تاریخ در آینه پژوهش، ۵، بهار ۱۳۸۴؛ سبحانی‌نیا، محمدتقی، «تحقیقی درباره اربعین حسینی»، تاریخ در آینه پژوهش، ش ۶، تابستان ۱۳۸۴.

مسیرهای احتمالی کاروان اسرا از کوفه تا شام

پژوهشگران معاصری که به بررسی تاریخی مسئله اربعین حسینی پرداخته‌اند، معمولاً سه راه جغرافیایی را به عنوان مسیر احتمالی کاروان اسرا از کوفه تا دمشق مطرح کرده و هر یک از آنها، یکی از این سه راه را برگزیده‌اند. این راه‌ها عبارت‌اند از:

۱. راه مستقیم: مسیری بوده که با گذشتن از میان بادیه شام، کوفه را به صورت مستقیم به دمشق متصل می‌کرده است. این مسیر، اگرچه کوتاه‌ترین راه میان کوفه و دمشق است، به علت سختی و طاقت‌فرسا بودن آن، که مستلزم عبور از صحرای سوزان و بی‌آب و علف بوده، و با توجه به اینکه در طول آن، شهرها و آبادی‌های چندانی وجود نداشته، مسیر رایج و کاروان‌رو نبوده و تنها در موارد خاص و اضطراری، پیموده می‌شده است. ری شهری با این توجیه که به طور کلی اخبار موثق و قابل اعتمادی درباره مسیر کاروان اسرای اهل بیت علیهم‌السلام وجود ندارد، مسیر بادیه را بر دیگر احتمال‌های موجود در این زمینه ترجیح داده است (الری شهری، ۱۴۳۱ق، ج ۵، ص ۲۱۰).

۲. راه سلطانی: مسیر رایج و متداول عموم کاروان‌ها در سده‌های نخست اسلامی است و کلیات آن بدین شرح بوده که از کوفه در جهت شمال، با گذشتن از شهرهایی همچون مدائن (و بغداد در دوره‌های بعدی) و سپس تکریت، به شهر موصل در ناحیه جزیره می‌رسیده و سپس به سمت غرب، با گذشتن از شهرهایی همچون نصیبین، رأس‌العین، حران یا رقه، به شهرهای شمالی شام، همچون بلس، حلب و قنسرین می‌رسیده است. در ادامه نیز با تغییر جهت به سمت جنوب و با گذشتن از شهرهایی همچون حماه، حمص و بعلبک، به دمشق منتهی می‌شده است.

این مسیر در برخی از مقتل‌های قدیمی همچون مقتل منسوب به ابومخنف و نور العین فی مشهد الحسین منسوب به ابواسحاق اسفراینی، به عنوان مسیر کاروان اهل بیت علیهم‌السلام تعیین

شده است. اما می‌دانیم که این مقتل‌ها ارزش و اعتبار تاریخی ندارند و امروزه پژوهشگران و صاحب‌نظران، انتساب این دو مقتل را به هر یک از ابومخنف و اسفرائینی رد کرده‌اند (از جمله: خلیلی صیفار، ۱۳۹۳، ص ۳۹-۴۱ و ۱۲۵-۱۲۶؛ محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۸، ص ۸۳-۸۷).

همچنین در کتاب کامل بهائی، که در سده هفتم هجری نگاشته شده و منبعی نسبتاً قدیمی به شمار می‌آید، به وقایعی مرتبط با حمل کاروان اسرا و سرهای شهدا به شام، که در شهرهای ماردین، نصیبین، میافارقین (سیلوان امروزی) و بعلبک رخ داده، اشاره شده است (عمادالدین طبری، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۹۱-۲۹۲). نقل این وقایع در این کتاب، به نوعی شهرت مسیر سلطانی، بلکه دایره‌ای گسترده‌تر و طولانی‌تر از این مسیر را، به گونه‌ای که شهرهای ماردین، نصیبین و سیلوان در جنوب شرقی ترکیه امروزی را در بر می‌گیرد، به عنوان مسیر کاروان اسرای کربلا نشان می‌دهد.

از میان پژوهشگران متأخر، مرحوم محدث نوری، با استناد به شهرت عبور کاروان اسرا از مسیر سلطانی، چنان‌که از مقاتل و منابع مختلف برمی‌آید، بر آن است که قضایای مختلف مربوط به طول این مسیر که در منابع و مقاتل مختلف نقل شده، هرچند نمی‌شود به تک تک آنها تمسک و استناد کرد، اما در مجموع مؤید عبور کاروان اسرا از مسیر سلطانی است (نوری، ۱۳۷۹، ۲۳۸-۲۳۹).

۳. راه میانی: این مسیر به موازات رود فرات و با گذشتن از شهرهایی همچون انبار، قرقیسیا و رقه، به شمال شام می‌رسیده و از آنجا، برای رسیدن به دمشق، با مسیر سلطانی یکی می‌شده است. امام علی علیه السلام برای رفت و بازگشت به «صفین» (در شمال شام)، مسیر موازی رود فرات را طی کرده است (در باره جزئیات این مسیر ر.ک: خامه‌یار، ۱۳۹۰، ص ۴۱-۷۲). برخی پژوهشگران، با این توجیه که این مسیر، نه مانند مسیر سلطانی آن‌قدر طولانی بوده و نه مانند مسیر بادیه شام، متروکه و کویری و خشک و سوزان بوده است، بلکه مسیری متعارف و مرسوم به شمار می‌آمده، آن را مسیر کاروان اسرای اهل بیت علیهم السلام دانسته‌اند (سبحانی‌نیا، ۱۳۸۴، ص ۱۵۹).

زیارتگاه‌های سر امام حسین (ع) و اسرای کربلا

نکته‌ای که تا کنون بسیاری از پژوهندگان اربعین حسینی بدان توجه نکرده و از آن غافل مانده‌اند، این است که در شماری از شهرهای واقع در طول مسیر سلطانی، زیارتگاه‌های متعددی مرتبط با کاروان اسرای کربلا و سر امام حسین (ع) وجود داشته که برخی از آنها تا روزگار حاضر نیز باقی مانده است. منابع و مدارک تاریخی، نشان دهنده وجود بیشتر این زیارتگاه‌ها، لااقل از سده ششم هجری است و این مسئله به نوعی، شهرت مسیر سلطانی را به عنوان مسیر کاروان اسرای اهل بیت (ع) از آن دوره می‌رساند.

از مهم‌ترین این منابع، کتاب *الاشعارات الی معرفة الزیارات*، تألیف علی بن ابی‌بکر هروی (م. ۶۱۱ق) است که در نیمه دوم سده ششم نگاشته شده و نخستین و مهم‌ترین متن تاریخی موجود درباره زیارتگاه‌های جهان اسلام به شمار می‌آید و در آن، به شماری از زیارتگاه‌های منسوب به سر امام حسین (ع) و دیگر شخصیت‌های اهل بیت (ع)، در شهرهای واقع در طول مسیر سلطانی اشاره شده است.

منبع دیگر، *مناقب آل ابی‌طالب*، اثر ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ق) است که در آن، به آشکار شدن کراماتی از زیارتگاه‌های مشهور به «شهدالرأس» در شماری از شهرهای میان کربلا تا عسقلان، شامل موصل یا موصلین^۱، نصیبین، حماه، حمص و دمشق، اشاره شده است (ابن شهر آشوب، ۱۴۲۱ق، ج ۴، ص ۸۹-۹۰).

در ادامه، فهرستی از زیارتگاه‌های رأس‌الحسین (ع) یا مقام‌های دیگری مرتبط با شخصیت‌های اسیر در کاروان اهل بیت: را که با استناد به منابع و مدارک قدیمی (عمدتاً از سده ششم یا هفتم) در شهرهای واقع در طول مسیر سلطانی وجود داشته است، به دست می‌دهیم:

۱. در مناقب ابن شهر آشوب، در چاپ جدید (بیروت) به صورت «موصل»، اما در چاپ قدیمی (نجف)، به صورت «موصلین» آمده که بر دو شهر موصل و بَکد دلالت دارد.

۱. موصل / مشهد رأس‌الحسین علیه السلام

ابن شهر آشوب و هروی از این زیارتگاه یاد کرده‌اند (ابن شهر آشوب، ۱۴۲۱ق، ج ۴، ص ۹۰؛ هروی، ۱۹۵۳م، ص ۷۰) و هروی آن را به عنوان «محل گذاشتن سر امام حسین علیه السلام» در زمان عبور اسرا» معرفی کرده است (هروی، ۱۹۵۳م، ص ۷۰).

۲. بلد / مقام عمر بن امام حسین علیه السلام

بلد شهر کوچکی در شمال موصل بوده که امروزه به نام اسکی موصل شناخته می‌شود. هروی به وجود زیارتگاهی به نام «عمر بن الحسین علیه السلام» در این شهر اشاره کرده که با استناد به کتیبه موجود در آن، این زیارتگاه، مقام عمر بن امام حسین علیه السلام در زمان اسارت وی در سال ۶۱ قمری بوده و ساختمان زیارتگاه را شخصی به نام ابراهیم بن قاسم مدائنی در سال ۱۰۳ قمری ساخته و خان القطن (سرای پنبه) در بازار کهنه شهر بلد را وقف آن کرده است (همان، ۱۹۵۳م، ص ۶۸).^۱

۳. نصیبین / مسجد امام زین‌العابدین علیه السلام؛ مشهد الرأس و مشهد النقطة

ابن شهر آشوب به وجود «مشهد الرأس» (زیارتگاه رأس الحسین علیه السلام) در نصیبین اشاره کرده است (ابن شهر آشوب، ۱۴۲۱ق، ج ۴، ص ۹۰). هروی نیز به وجود سه زیارتگاه در این شهر اشاره کرده که عبارت بوده‌اند از: مسجد امام زین‌العابدین علیه السلام، مشهد الرأس که درباره آن گفته شده: «در زمان بردن اسرا به شام، سر امام حسین علیه السلام را در این محل آویخته‌اند»، و مشهد النقطة

۱. متن عربی کتیبه، چنان‌که هروی نقل کرده، به شرح زیر است: «بسم الله الرحمن الرحيم. هذا مقام عمر بن الحسين بن علي بن ابي طالب وهو اسير في سنة احدى وستين. تطوع بعمارة ابراهيم بن القاسم المدائني في صفر سنة ثلاث ومائة، وحبس عليه خان القطن من السوق العتيق ببلط». باید توجه داشت که تاریخ ۱۰۳ که در کتیبه آمده، ممکن است تصحیف تاریخ متأخرتری، همچون ۵۰۳ قمری باشد. همچنین به باور نگارنده این سطور، با توجه به اینکه برای امام حسین علیه السلام فرزندی به نام «عمر» گزارش نشده، این مقام احتمالاً در اصل متعلق به عمرو بن امام حسن مجتبی علیه السلام بوده که در واقعه کربلا و در میان اسرا حضور داشته و در کتیبه یاد شده یا در نسخه‌های خطی کتاب هروی، به نام عمر بن امام حسین علیه السلام تحریف شده است.

که درباره آن گفته‌اند: «از سر امام حسین علیه السلام خونی در آنجا چکیده است» (هروی، ۱۹۵۳م، ص ۶۵-۶۶).

۴. بَالِس / مشهد الحَجَر

بالیس شهر تاریخی کهنی در شمال شام بر ساحل رود فرات است که در قرون اولیه اسلامی، بندرگاه کشتی‌هایی که در این رود حرکت می‌کردند، بوده است. بخشی از ویرانه‌های این شهر امروزه در ساحل دریاچه عظیم اسد که پس از تأسیس سد بزرگ فرات در غرب رقه به وجود آمده، هنوز قابل رؤیت است و در چند کیلومتری آن، شهر نسبتاً جدیدی به نام «مسکنه» قرار دارد.

هروی از زیارتگاهی به نام «مشهد الحَجَر» در بالیس یاد کرده که به گفته وی، محل گذاشتن سر امام حسین علیه السلام در زمان عبور اسرا بوده است (همان، ۱۹۵۳م، ص ۶۱). امروزه درون قبرستانی قدیمی مشرف به ویرانه‌های شهر بالیس، محلی وجود دارد که اهالی منطقه، آن را مقام رأس الحسین علیه السلام می‌دانند (تحقیق میدانی نگارنده) و ممکن است بقایای زیارتگاه مورد اشاره هروی باشد.

۵. حلب / مشهد الدَّكَّة یا مشهد السَّقَط (مشهد المحسن)

این زیارتگاه امروزه در سمت غربی شهر حلب قرار دارد و آن را مدفن مُحَسَّن، فرزند امام حسین علیه السلام می‌دانند. محلی که زیارتگاه در آن قرار دارد، کوه کوچکی است که در گذشته «جوشن» نام داشته و بنابر باورهای کهن مردم حلب، محل توقف اسرای اهل بیت علیهم السلام در زمان رسیدن آنها به حلب بوده است و گویند در این محل، یکی از زنان امام حسین علیه السلام فرزندی را که از آن حضرت باردار بوده، سقط کرده است (ابن شدَّاد، ۱۹۵۳م، ج ۱، ق ۱، ص ۴۸؛ ابن عدیم، ۱۹۸۸م، ج ۱، ص ۴۱۱-۴۱۲).

هروی در نیمه دوم سده ششم از این زیارتگاه یاد کرده (هروی، ۱۹۵۳م، ص ۴) و ابن عدیم آن را زیارتگاه شیعیان حلب دانسته است (ابن عدیم، ۱۹۸۸م، ج ۱، ص ۴۱۱). بر اساس آنچه از تاریخ مفقود ابن ابی طی (م ۶۳۰ق)، مورخ شیعه حلب، نقل شده، سیف‌الدوله حمدانی در سال ۳۵۱ قمری، سنگ قبر قدیمی محسن را در اینجا شناسایی کرده و بر آن زیارتگاهی ساخته است و این زیارتگاه در دوره حکومت‌های بعدی (بنی مرداس، آل‌زنگی و ایوبیان) به تدریج توسعه یافته است (ابن شداد، ۱۹۵۳م، ج ۱، ق ۱، ص ۴۸-۵۰).

۶. کفرطاب / مشهد رأس‌الحسین علیه‌السلام

کفرطاب از شهرهای باستانی مناطق مرکزی شام بوده که ویرانه‌های آن امروزه در غرب روستای «خان شیخون»، در میان راه حماه و معرة النعمان باقی مانده است. در برخی منابع متأخر، به وجود یک زیارتگاه رأس‌الحسین علیه‌السلام نزدیک خان شیخون اشاره شده (رواس رفاعی، بی‌تا، ص ۸۸) که کامل شحاده، باستان‌شناس سوری، محل آن را در حوالی روستای «تل‌عاس» (در جنوب ویرانه‌های کفرطاب) تعیین کرده و با استناد به شکل معماری بنا، آن را مربوط به دوره ایوبی دانسته است (شحاده، ۱۹۷۰م، ص ۹۸).

۷. حماه / مشهد رأس‌الحسین علیه‌السلام

ابن شهر آشوب به وجود این زیارتگاه اشاره کرده است (ابن شهر آشوب، ۱۴۲۱ق، ج ۴، ص ۹۰). امروزه در شهر حماه، مسجد و زیارتگاهی تاریخی به نام «مسجدالحسینین» وجود دارد که با استناد به کتیبه‌ای بسیار قدیمی در آن، در سال ۵۵۲ قمری در دوره سلطان نورالدین محمود بن زنگی بازسازی شده و در کتیبه دیگری، از آن به نام «مشهد رأس‌الحسین علیه‌السلام» یاد شده است (خامه‌یار، ۱۳۹۳، ۱۵۸-۱۵۹).

۸. حمص / مشهد رأس الحسین علیه السلام

این شهر آشوب به وجود این زیارتگاه اشاره کرده است (ابن شهر آشوب، ۱۴۲۱ق، ج ۴، ص ۹۰). گفته می‌شود که این زیارتگاه در دوره‌های بعدی به نام‌های «زاویه حسنویه» یا «مسجد علی و حسین»، به حیات خود ادامه داده و در دوره اخیر تنها مناره آن باقی بود که آن هم به دست شهرداری حمص از بین رفت (خامه یار، ۱۳۹۳، ص ۱۶۵-۱۶۶).

نتیجه‌گیری

به باور نگارنده این سطور، وجود تعداد قابل توجهی از زیارتگاه‌های مرتبط با سر امام حسین علیه السلام و اسرای اهل بیت علیهم السلام در شهرهای واقع در طول مسیر سلطانی که لااقل از نیمه سده ششم هجری مشهور و شناخته شده بوده (و در این نوشتار، ده زیارتگاه با استناد به منابع کهن شمارش شد)، نشان می‌دهد کاروان اسرای اهل بیت علیهم السلام و سرهای شهدای کربلا، به احتمال زیاد این مسیر را پیموده‌اند و این موضوع، اگرچه در منابع معتبر تاریخی ثبت نشده، در حافظه جمعی ساکنان این مناطق باقی مانده و در قالب ایجاد زیارتگاه‌هایی در محل‌های منسوب به سر امام حسین علیه السلام و اسرای اهل بیت علیهم السلام تبلور یافته است.

منابع و مأخذ:

۱. ابن شدّاد، محمد بن علی (۱۹۵۳م). *الاعلاق الخطيرة في ذكر امراء الشام والجزيرة*، تحقیق دومینیک سوردیل، دمشق، المعهد الفرنسي.
۲. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۴۲۱ق). *مناقب آل ابی طالب*، تحقیق یوسف البقاعی، چاپ اول، بیروت، ذوی القربی.
۳. ابن عدیم، عمر بن احمد (۱۹۸۸م). *بغية الطلب في تاريخ حلب*، تحقیق سهیل زکار، دمشق، دار القلم العربي.
۴. خامه یار، احمد (۱۳۹۳). *آثار پیامبر صلی الله علیه و آله و زیارتگاه‌های اهل بیت علیهم السلام در سوریه*، تهران، مشعر.

۵. خامه‌یار، احمد (۱۳۹۰). پژوهشی در مسیر امام علی علیه السلام به صفین و محل جنگ صفین، پژوهش‌نامه علوی، شماره ۳، بهار و تابستان.
۶. خلیلی صیفار، علی (۱۳۹۳). تطور عاشورانگاری در منابع اهل سنت از آغاز تا پایان عصر سبط ابن جوزی، چاپ اول، قم، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها.
۷. رنجبر، محسن (۱۳۸۴). «پژوهشی در اربعین حسینی»، تاریخ در آینه پژوهش، شماره ۵، بهار.
۸. روّاس رفاعی، محمدمهدی بن علی (بی‌تا). بوارق الحقائق، تحقیق عبدالکریم بن سلیم عبدالباسط، طرابلس الغرب، مکتبة النجاح.
۹. الریشه‌ری، محمد (۱۴۳۱ق/۲۰۱۰م). موسوعة الامام الحسين علیه السلام فی الكتاب والسنة والتاریخ، چاپ اول، بیروت، دار الحدیث.
۱۰. سبحانی‌نیا، محمدمتقی (۱۳۸۴). «تحقیقی درباره اربعین حسینی»، تاریخ در آینه پژوهش، شماره ۶، تابستان.
۱۱. شحاده، کامل (۱۹۷۰م). «مآثر نورالدین محمود زنگی العمرانیة فی حماة»، الحولیات الاثریة العربیة السوریة، مجلد ۲۰.
۱۲. عمادالدین طبری، حسن بن علی (بی‌تا). کامل بهائی، تهران، مکتبه مرتضویه.
۱۳. قاضی طباطبایی، سیدمحمدعلی (۱۳۹۷ق). تحقیق درباره اول اربعین حضرت سیدالشهداء علیه السلام، چاپ دوم، تبریز.
۱۴. قمی، عباس (بی‌تا). نفس المهموم، بیروت، دار المحجة البيضاء و دار الرسول الاکرم.
۱۵. محمدی‌ری‌شهری، محمد (۱۳۷۹). فرهنگ‌نامه مرثیه‌سرایی و عزاداری سیدالشهداء، چاپ سوم، تهران، مشعر.
۱۶. نوری، میرزا حسین (۱۳۷۹). چشم‌اندازی به تحریفات عاشورا (لؤلؤ و مرجان)، تحقیق مصطفی‌درایتی، قم، احمد مطهری.
۱۷. هروی، علی بن ابی‌بکر (۱۹۵۳م). الاشارات الی معرفة الزیارات، تحقیق جانین سوردیل - طومین، چاپ اول، دمشق، المعهد الفرنسي.